

RADOSLAV VEČERKA (BRNO)

PROBLEMATIKA ZKOUMÁNÍ AKTUÁLNÍHO VĚTNÉHO ČLENĚNÍ V STAROSLOVĚNŠTINĚ

1. Obecně lingvistické předpoklady.

Aktuální členění věty (dále avč) se uplatňuje v mluvním aktu. Konkrétní promluvy, které jsou předmětem lingvistovy analýzy a základnou jeho badání, jsou vystavěny s lineární posloupností, která se zdánlivě jeví jako jednoduchá. Moderní lingvistika však objevuje, že mluvní akt je většinou útvar komplikovanější a že se jazykový projev realizuje jako celý svazek, komplex různých mluvních linií nebo pásem.

Např. M. Čejka počítá s pásmovým rozlišením komplexního textu podle toho, co je předmětem denotace, na text nebo textové pásmo základní, které denotuje objekty a jejich relace v jistém univerzu, dále na text nebo textové pásmo kontaktné, které denotuje především účastníky promluvy a objekty s nimi spjaté a jejich relace, a konečně na metatext nebo perilokutivní pásmo, které denotuje v oboru jazykových textů a jejich prvků.¹ Při tomto pohledu by avč procházelo napříč všemi třemi uvedenými pásmi.

Vyčleněno jako samostatná oblast zkoumání, bylo zprvu avč v definicích V. Mathesia vymezeno značně široce. Vycházejí z filozofické antinomie obecného a zvláštního a z lingvistického protikladu langue a parole, stavěl totiž Mathesius členění aktuální proti formálnímu, sémantickou výstavbu kontextu proti jazykovému materiálu a učil, že jednotky jazyka se aktualizují v konkrétních promluvách se zřením k specifickému individuálnímu úkolu, který mají podle záměru mluvčího plnit; obecný význam jednotek lexikálních se přitom individualizuje, konkretizuje a stává se jednoznačným, věta jako základní jednotka syntaktická se aktuálně člení.² Sám pak nesledoval aktualizací procesy, postupy a prostředky v celém jejich rozsahu, nýbrž zkoumal jako tzv. „aktuální větné členění“ pouze to, co po něm pod tímž názvem nebo pod názvem „funkční větná perspektiva“ chápali další jazykovědci (u nás zejm. Dokulil, Daneš, Hausenblas, Firbas, Sgall aj.) jako „výsledek napětí

¹ Viz jeho referát *Funkce a sémantika lexikálních metatextových prostředků v mluveném jazyce* (sb. materiálů z 1. slovenské dialektologické konference, Prešov, v tisku).

² V. Mathesius: *O tzv. aktuálním členění větném* (v spise *Čeština a obecný jazykozpyt*, Praha 1947, 234–242).

mezi základním rozložením výpovědní dynamičnosti na jedné straně a kontextem a sématickou stavbou větnou na straně druhé“.³

Mathesius sám na sklonku života překonal své původní důsledně dichotomické pojetí a objevil, že vedle sématické výstavby kontextu, realizující se na úrovni věty jejím aktuálním členěním, existuje ještě tzv. výstavba rétorická, záležející v orientaci promluvy na adresáta projevu a vytvářející spolu s výstavbou sématickou tzv. „aktuální výstavbu kontextu“.⁴

Hledání a diferencování dalších aktualizacích faktorů promluvy stalo se pak předmětem pracovního úsilí mnoha lingvistů i po Mathesiovi. V přípravě akademické mluvnice češtiny odlišuje např. tým českých gramatiků (F. Daneš, M. Grepel, K. Hausenblas, Z. Hlavsa, M. Komárek, J. Kořenský a R. Mrázek) vycházejících z logickosématického pojetí látky, aktualizacích složky promluvy od složek kognitivních a mezi aktualizacích zahrnuje ty, které slouží vztahování k partnerům komunikativního aktu a k momentu promluvy, dále postoje (záměrovou, obecnou) modalitu a modalitu jistoty, intenzifikaci, emocionálnost a konečně samo aktuální členění výpovědi (výpovědní perspektivu).⁵

To je ovšem jen jedna z různých koncepcí, k nimž soudobá lingvistika dospívá, a vedle ní existují pochopitelně též koncepce jiné. Nedošlo-li se však zatím v pojetí promluvy složek k závěru jednotnému, shodují se prakticky všechny novější práce v tom, že jednotlivé jazykové prostředky konkrétní mohou sloužit různým výpovědním složkám a plnit tak v aktu řeči různé funkce. Pro avšak pak tedy platí, že každý z jeho specifických prostředků, tj. slovosled, dále prostředky fónické a soustava výrazových prostředků deixe (odkazujiících do reálné situace) a anafory (odkazujiících do kontextu), může být eventuálně využito i v jiných výpovědních plánech. Lingvista zkoumající avšak a vycházející přitom induktivně z analýzy konkrétních textů, a tedy i oněch konkrétních jazykových prostředků, musí proto pečlivě vést demarkační linii mezi případy, v nichž slovosled (atd.) je prostředkem avšak, a mezi případy, v nichž jsou mu svěřeny funkce jiné.⁶

2. Speciální předpoklady paleoslovenistické.

Při výzkumu staroslovenštiny je třeba vzít v úvahu ty její specifické vlastnosti, kterými se ostře odlišuje od jazyků živých. Pro metodu výzkumu staroslovenštiny i pro hodnocení jeho výsledků je především důležitý fakt, že to je jazyk časově i textově uzavřený. Dále má vážné důsledky metodologické ta

³ Srov. J. Firbas: *Poznámka k místu funkční perspektivy větné v struktuře jazyka* (in: *Otázky slovanské syntaxe*, Praha 1962, 201—203, cit. slova 202—203).

⁴ V Mathesius: *Jazykozpytné poznámky k řečnické výstavbě souvislého výkladu* (v spise *Čeština a obecný jazykozpyt*, Praha 1947, 380—414).

⁵ Viz *Vědecká synchronní mluvnice spisovné češtiny (Základní koncepce a problémy)*, Praha 1974, str. 18—31. Místu avšak v systému lingvistického popisu i v systému jazyka bylo nověji věnováno mnoho pozornosti na sympoziu o avšak v Mariánských Lázních, z něhož vyšly materiály ve sb. *Papers of functional sentence perspective* (edited by F. Daneš), Praha 1974; srov. tam zejména tyto práce: M. A. K. Halliday: *The place of „functional sentence perspective“ in the system of linguistic description* (43—53); P. Sgall: *Zur Stellung der Thema—Rhema—Gliederung in der Sprachbeschreibung* (54—74); W. Dresler: *Funktionelle Satzperspektive und Texttheorie* (87—105); F. Daneš: *Functional sentence perspective and the organization of the text* (106—128); I. Kovtunova: *Aktualnoje členenje i sistema jazyka* (142—151).

⁶ Srov. např. V. Mathesius: *Základní funkce českého pořádku slov* (v spise *Čeština a obecný jazykozpyt*, Praha 1947, 327—352).

okolnost, že předmětem zkoumání je v případě staroslověnštiny jazyk dochovaný a přístupný soudobému bádání pouze v podobě psané. A za třetí konečně padá na váhu to, že se staroslověnština zformovala jako útvar spisovný teoreticky promyšlenou činností filologicky vzdělaného jedince a jeho literární družiny pod silným syntaktickým (i lexikálním) vlivem jazyka předloh, tj. řečtiny.

Časovou a textovou uzavřeností staroslověnštiny rozumíme fakt, že je to jazyk omezeného souboru textů ne mladších než z 11. stol., i když pro potřeby bádání syntaktického nebude nutné ani dobře možné zůstávat u pouhého klasického „kanónu“ a bude užitečné a potřebné vzít v úvahu i texty starobylé literárně, ale rukopisně doložené z doby pozdější, jako např. Život Konstantinův (ŽK) a Život Metodějův (ŽM); způsob zpracování a vyhodnocování památek kanonických a památek nekanonických bude ovšem nutně různý.⁷ Ta okolnost, že staroslověnština není mateřským jazykem žádného badatele, znesnadňuje především bezpečné a jednoznačné porozumění analyzovanému textu do všech jeho odstínů sémantických i stylistických: interpretace kteréhokoli stsl. dokladu tak nemůže být ve skutečnosti ničím jiným než více nebo méně pravděpodobnou hypotézou. Uzavřenost textová, tj. fakt, že je nám staroslověnština k dispozici jako konečná množina promluv, pak znemožňuje užít toho nejelementárnějšího lingvistického experimentu záležejícího v tom, že se pravdivost jistého zobecnění, poznané zákonitosti nebo „pravidla“ verifikuje na dalších výpovědích, které badatel na základě vlastního jazykového povědomí vytváří a formuluje volně a bez omezení ad hoc. Tato možnost je lingvistovi zkoumajícímu staroslověnštinu odeprána.

Výlučně grafické doložení zkoumaných textů a naprostá absence informace o jejich fónické realizaci znemožňuje nadto poznání toho, jak jsou v nich rozloženy výpovědní akcenty a jaký je průběh intonačních linií, ba zastírá zčásti i jejich elementární syntaktickou segmentaci. Tento specifický znak staroslověnštiny znesnadňuje právě zkoumání avč.

A s písemným dochováním staroslověnštiny souvisí konečně i to, že rukopisy, které jsou badateli k dispozici, nepředstavují prakticky u žádné památky její původní, tj. autentický text, nýbrž že jsou to opisy, většinou už několikáté, a vzdálené tedy od autografu jistým časovým spaciem, v němž většinou činností různých pisců z různých dob a z různého etnického prostředí, různého vzdělání atd. byl původní text měněn záměrnou revizí i mimoděčnými změnami, komolen, mylně opsán atd. Záznam, který je předmětem lingvistova zkoumání, musí být proto předběžně podroben i textově kritické a filologické analýze, mnohdy velmi náročné a co do výsledků ne vždy zcela nesporné a jednoznačné.

Specifické překážky, které se stavějí do cesty výzkumu staroslověnštiny na rozdíl od výzkumu moderních jazyků živých, mohly by vést zejména též v případě avč ke skepsi v možnost jeho vědeckého poznání. A přece ani při analýze a interpretaci avč v mrtvém písemném jazyce není badatel zcela bez vodítek. Je ovšem třeba mít na paměti, že jako „avč“ zkoumá lingvista dva soubory jevů do jisté míry odlišných (což se projevuje i v diferenciaci termino-

⁷ Viz podrobněji R. Večerka: *K syntaktickému výzkumu staroslověnštiny* (Československé přednášky pro IX. mezinárodní kongres slavistů v Zagrebu a Ljubljani, Praha 1978).

logické): jde jednak o sledování dynamičnosti větné linie podle komunikativní, sdělné závažnosti a „dynamičnosti“ jednotlivých členů výpovědi (zde se ustáluje terminologie „téma — réma“) a jde jednak o zkoumání toho, jak jsou (nebo nejsou) jednotlivé členy výpovědi kontextově zapojeny (zde se fixují jako základní termíny „východisko — jádro výpovědi“).⁸

Při hledání toho, jaký je průběh dynamické linie výpovědi v mrtvém cizím jazyce, nezbyvá lingvistovi nic jiného než zůstat při subjektivním odhadu a dohadu. Zato existence staroslovenštiny v podobě koherentních textů mu dává příležitost opřít se přinejmenším o jednu ze základních, přímo axiomatických tezí nauky o avč, podle níž všechno, co je kontextově zapojeno, je ipso facto tematizováno.

Tuto poučku lze názorně ilustrovat prvními větami, které zapsal Konstantin Filozof, když vytvořil slovanské písmo a zahájil souvislou literární aktivitu v slovanském jazyce; je to jak známo začátek evangelia Janova (podáváme je ve znění Zogr): *iskoni běaše slovo. i slovo běaše otъ b(og)a i b(og)ъ běaše slovo*. První věta — *iskoni běaše slovo* — je přímo klasickým počátkem textu ve smyslu Mathesiových úvah o avč: je to věta existenciální (tj. s kopulou a nominálním predikátem), zahájená obecným určením času, jaké jakožto pouhá situační kulisa děje stává vůbec v absolutním počátku vyprávění často; v našem případě je nadto i svým významem časového „počátku“ zvláště vhodné k tomu, aby fungovalo jako absolutní incipit, vstup do vyprávění. Jádrem první věty je *slovo*, neboť do ní vstupuje jako něco nového, jako vlastní sdělení, a stává se pak tématem (nebo přesněji východiskem) druhé věty — *slovo běaše otъ boga* —, v níž je zase jádrem *otъ boga*, a *bogъ* konečně vystupuje jako téma třetí věty — *bogъ běaše slovo*. Teprve ona vlastně zahajuje v pravém slova smyslu celý text: opakuje sice v podstatě výrok obsažený už ve větě první, ale na rozdíl od ní způsobem aktuálně rozčleněným na východisko (*bogъ*) a jádro (*slovo*), když její téma bylo kontextově připraveno oběma větami předcházejícími, kde se uvedeným způsobem *bogъ* stalo ve druhé z nich jádrem výpovědi, takže ve třetí už mohlo být tématem.

V citovaném úryvku máme před sebou jednoduchý a názorný příklad důsledného objektivního pořádku slov s jádrem výpovědi vždy ve vrcholu dynamické linie promluvy, tj. na jejím konci. Podobné doklady objektivního pořádku slov lze doložit i v úsecích zapojených už do širších textových souvislostí.

Např. v VI. kap. ŽK se vypráví o tom, jak byly Konstantinovi po příchodu k Saracénům ukázány dveře křesťanských obydlí pomalované obrazy démonů, kdežto dveře mohamedánů byly nepomalované; na otázku, zda chápe, co to asi znamená, pak Konstantin podle znění ŽK odpověděl: *ideže sego znamenja něstъ vъněudu, to s těmi sutъ vъnutrъ* — *Zato tam, kde toto znamení není zvenčí, tam jsou s nimi uvnitř* (MMFH II, 71).⁹ Místní určení *vъněudu* a *vъnutrъ* se přitom prozrazují jako jádra obou výpovědí nejen z kontextové souvislosti, svou největší sdělnou závažností ve srovnání s ostatními členy, nýbrž i opozitní sémantikou obou uvedených slov postavených v syntaktickém (slovosledném) paralelismu do vzájemné konfrontace a přímo kontrastu.

⁸ O terminologické stránce této problematiky srov. F. Daneš: *Zur Terminologie der funktionalen Satzperspektive* (in: Papers on functional sentence perspective, Praha 1974, 217—222).

⁹ Doklady z ŽKM citujeme i s českým překladem z edice v Magnae Moraviae fontes historici II, Textus biographici, hagiographici, liturgici, Brno 1967; zkracujeme MMFH II.

Badatelé analyzujícímu stsl. text není však zcela uzavřena ani možnost identifikovat případy subjektivního pořadu, s incipitním postavením jádra výpovědi, a to i přesto, že mu není přístupná fónická stránka projevu s eventuálním důrazem na jádrových složkách (který pak smí předpokládat).

Např. v úryvku z IX. kap. ŽK, v níž se popisuje Konstantinova disputace s židy, se mj. uvádí Konstantinova otázka: *što estъ otъ vidimya tvari čestně vsěchъ?* — *Co je ze všeho viditelného tvorstva nejvíce ústyhodné?* A následuje odpověď: *člověk, po obrazu bo božiju stvoreny estъ — Člověk, neboť je stvořen podle obrazu božího.* (MMFH II, 81). V druhé části repliky židů na Konstantinovu otázku je nesporně člen *po obrazu božiju* jádrem výpovědi, přestože stojí v jejím počátku; přesvědčuje nás o tom nejen jeho komunikativní závažnost, ale i to, že je postaven do kontrastu k jádrovému *člověku* v první části zkoumané repliky, v níž je — v dialogu! — nutno počítat s kontextově podmíněnou elipsou obratu *čestně vsěchъ jestъ*, který je explicitně obsažen v otázce.

Podobně v pasáži z ŽK popisující pobyt Konstantinův u mohamedánů a konkrétně „obrazy démonů“ namalované na dveřích křesťanských obydlí čteme tato slova: *въпросиша же философа, глаголюште: можеши ли разумѣти, философе, што estъ znamenie se? onъ же рече: демонъскы образы вижу, и непштују, jako christiane tu živutъ внутръ — I otázali se Filozofa, řkouce: „Zdalipak, Filozofe, můžeš pochopit, co je to za znamení?“ A on řekl: „Vidím obrazy démonů a domnívám se, že tam uvnitř bydlí křesťané.“* (MMFH II, 71). V Konstantinově odpovědi je v první větě souvětí přísudek *vižu* tematizován zapojením do celkové situace, která sloveso percipiendi — v odpovědi na otázku týkající se objektů demonstrováných ad oculos — přímo předpokládá; je to zde tedy téma a spojení *demonъскы образы* je pak réma v incipitním postavení. A jako réma se prozrazuje i slovo *christiane* v obsahové větě téhož souvětí, a to svým sémantickým (kontrastním) vztahem k rématu vstupní věty (*demonъскы образы — christijane*), přestože je rovněž v počátkové pozici.

A jsou konečně v stsl. textech hojně zastoupeny i případy s nekoncovým, „centrálním“ postavením jádra výpovědi, jak je tomu pravděpodobně v dokladu z ŽK, kde se v řeči moravského poselstva v Byzanci praví: *prosimъ же муža книжна u vasъ — žádáme od vás vzdělaného muže* (MMFH II, 76) s jádrovým *muža книжна*, nebo v dokladu z ŽM, v němž císař Michael pověřuje moravskou misí Konstantina a Metoděje slovy: *vy bo jesta selunęnina, da selunęne vsi čisto slověnъскы besědujutъ — Vy jste přece Soluňané a všichni Soluňané hovoří čistě slovansky.* (MMFH II, 145) s jádrovým *čisto slověnъскы*. Bylo by pak možno uvažovat podle Mathesia o tom, zda na podobné nekoncové postavení (pravděpodobného) jádra výpovědi měla vliv rytmická potřeba vyžadující, aby se věta nekončila příkrě nejdůraznějším slovem, nebo zda se zde uplatňuje míšení objektivního a subjektivního pořadu, kdy mluví nečeká s jádrem až po úplném vyjádření základu, nýbrž klade je o něco dříve a ostatní výrazy obsahující nenutné určení připojuje teprve dodatečně, aditivním způsobem, apod.¹⁰

Nás však především zajímá kardinální otázka, jaká jsou kritéria toho, abychom z hlediska adresáta projevu poznali, že nekoncový člen má povahu jádra výpovědi. Zde nám zvláště citelně chybí autentická fónická realizace zkouma-

¹⁰ Srov. V. Mathesius: *K pořádku slov v hovorové češtině* (v spise Čeština a obecný jazykozpyt, Praha 1947, 353—359).

ných textů, takže naše závěry mohou být většinou jen probabilitní, neboť se opírají o analýzu sémantické organizace širšího kontextu, která je — jak jsme již dovodili — v případě staroslověnštiny více méně hypotetická. Kromě přibližné a zčásti intuitivní sémantické analýzy jsou však přece jen aspoň v některých případech badateli k dispozici i určitější jazykové signály avč.

Aktuálnímu větnému členění mohou někdy sloužit některé prostředky lexikální. Např. v úryvku z ŽM *i došedšu emu rima, izide samъ apostolikъ andrianъ protivu emu* — *A když dorazil do Říma, vyšel mu naproti sám papež Hadrián* (MMFH II, 110) je spojení *apostolikъ andrianъ* vyznačeno jako úsek sdělně nejzávažnější s pomocí zdůrazňovacího zájmena *samъ*.

Jindy zase prozrazuje neobjektivní pořad s incipitním nebo centrálním postavením jádra výpovědi syntaktická organizace širšího kontextu. Např. v úryvku z ŽK *ty esi otr zemľe, a duša bogomъ sъstavlena* — *ty jsi ze země, ale (tvá duše (je) vytvořena Bohem* (MMFH II, 68) je v adverzativním souvětí postaveno do věcného kontrastu, do sémantické opozice jádrové *zemlja* v první větě s *bogъ* ve větě druhé — a toto *bogъ* pak proto musíme hodnotit rovněž jako jádro výpovědi, přestože nezaujímá jeho obvyklou neutrální pozici. Podobně v jiném adverzativním spojení, opět v ŽK, *egda bo něstb vamъ vъstęgnulъ gněva i pochoti, no popustilъ* — *když vám hněv a chůč neztlumil, nýbrž popustil* (MMFH II, 72) stojí logicky proti jádrovému *popustilъ* druhé věty přísudek první věty *vъstęgnulъ*, a je tu tedy rovněž jádrem. To byly dva příklady syntaktického typu kontrastně opozitního, v němž nesporná i formálně jasně signalizovaná jádrová povaha jednoho členu kontrastní dvojice implikuje jádrovou povahu jeho protějšku, i když ten v neutrální, objektivní pozici výpovědního jádra nestojí.

Druhý syntaktický typ, který nabízí možnost identifikovat jádro výpovědi v nekoncevném postavení, je charakterizován jistou poruchou syntaktické plynulosti, lineární posloupnosti a návaznosti členů tvořících sémanticky i syntakticky těsný celek. Může tak tomu být jednak ve spojení větných členů, jako např. v ŽM *ne dostoitъ nikotorumuže jazyku iměti bukovъ svoichъ razvę evrei i grckъ i latinъ* — *nepřisluší žádnému národu mít vlastní písmo kromě Židů, Řeků a Latinů* (MMFH II, 146), kde po pasáži, v níž se praví, že mnozí lidé reptali proti slovanským knihám, následuje citovaná oratio recta s předčasně uvedeným jádrovým *nikotorujemuže jazyku*; vazebně s ním těsně související úsek po *razvę* svědčí pak o tom, že právě ono *nikotorujemuže jazyku* tvořilo výpovědní vrchol, na nějž bylo možno navázat, a to přesto, že nestál v bezprostředním sousedství se svým syntakticky paralelním a sémanticky exceptivním dodatkem *razvę jevręi i grckъ i latinъ*, nýbrž byl od něho oddělen nejádrovou částí *iměti bukovъ svoichъ*.

Podobně smíme pravděpodobně očekávat, že výpovědní vrchol tvoří ty větné členy, které jsou nekontaktně, distantně rozvíjeny relativní větou, jako např. z ŽK *darъ ubo velii choteštiimъ ego, a mně bolę učenia něstb ničtože, imže razumъ sъbravъ pradędna čisti i bogatstva choštu ishati* — *Dar (je to) zajisté veliký pro ty, kteří jej chtějí. Jenže pro mne není nic většího než studium; až si jím shromáždím vědění, budu hledat čest i bohatství praděda*. (MMFH II, 67), nebo *azъ ubo esmъ člověkъ edinъ vъ vasъ bezъ roda i drugъ, o bodzě že se sstędzaemъ vsi, emuže sutъ vъ ruku vsę i srdca naša* — *Já jsem zajisté mezi vámi jediný člověk bez příbuzenstva a přátel. Všichni pak vedeme spor o Boha, v jehož rukou je vše, i naše srdce*. (MMFH II, 82). Relativní věty stávají zpravidla bezprostředně

za tím větným členem, který rozvíjejí, neboť právě s ním vytvářejí věcný i syntaktický celek. Jejich postavení mimo přímý lineární kontakt s rozvíjeným členem, ilustrované citovanými příklady z ŽK, bylo pravděpodobně umožněno tím, že větné členy jimi rozvíjené tvořily výpovědně nejzávažnější, a tedy jádrovou složku předcházejícího textu; takové komunikativní dominanty (zdůrazněné snad i fónicky?) doznávaly ve vědomí účastníků promluvy, takže mohly být rozvíjeny věcně s nimi souvisejícími relativními větami i v odtrhu, na dálku, po složkách méně závažných a komunikativně „slabších“ (převodních, tranzitních).

Jak jsme se dosud snažili ukázat, není lingvista zkoumající avč v staroslověněštině přes její pouze písemné doložení a přes její uzavřenost časovou i textovou zcela bezmocný. A není bezmocný ani při překonávání další potíže vyplývající z upravenosti a „stylizovanosti“ staroslověněštiny, z intelektualizovanosti a racionalizovanosti její syntaktické stavby vyvolané především silným vlivem řeckým.

Vliv řečtiny na staroslověněštinu byl vskutku mimořádně závažný a důsažný a vůbec ho nelze pominout, klade-li si badatel otázku geneze stsl. jazykových jevů nebo zapojuje-li je do výkladů historickosrovnávacích. Projevuje se jak i v rovině parole, jako příklon ke znění řeckých předloh v aktu překládání, tak i v rovině langue, jako působení řečtiny na vytváření a uspořádání složek jazykového systému, kterých se pak jako hotových prostředků užívalo i v dílech originálních, nepřeložených. Sám jsem měl několikrát příležitost zabývat se podrobněji působením řečtiny na staroslověněštinu a mohu je potvrdit i z vlastních výzkumů.¹¹ Nesdílím však to krajní, až skeptické stanovisko některých kolegů, kteří pokládají stsl. doklady shodné s řečtinou za heuristicky bezcenné a orientují se při zkoumání stsl. syntaxe pouze na odchylky od řečtiny, jako by tak chtěli pod grecizujícím pláštěm zahlédnout jakousi jinou, „pravou“ staroslověněštinu. Ve skutečnosti však není jiné staroslověněštiny než ta, kterou máme doloženu v textech, a to i s oním nánosem grecizujícím, a právě s ním. Jestliže výslovně nezkoumáme provenienci stsl. prostředků nebo jejich historickosrovnávací souvislosti, máme plné právo i dobrou možnost sledovat a interpretovat stsl. doklady jako takové, samy o sobě a bez ohledu na jejich vztah k řečtině, protože v staroslověněštině máme před sebou ucelený jazykový systém realizovaný v koherentních textech, které měly jistou komunikativní hodnotu bez ohledu na řecké předlohy.

Je sice pravda, že onen úvodem zde citovaný úryvek z evangelia Janova sleduje ve svém stsl. znění slovo za slovem řecký originál 'Εν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος, καὶ ὁ λόγος ἦν πρὸς τὸν θεόν καὶ ὁ θεὸς ἦν ὁ λόγος, ale je stejně pravda, že i stsl. znění bylo samo o sobě plně sdělné, takže je můžeme z hlediska adresáta projevu explikovat v jeho fungování, ve specificky už stsl. užití a uspořádání jeho komponentů. Adresát projevu nemusel znát řecké znění, ba ani nemusel umět řecky, a přece percipoval stsl. text jako smysluplný. Pravda, ani v tomto

¹¹ Srov. R. Večerka: *Otnositelno problematiki vlijanija grečeskogo na staroslavjanskij* (in: Actes du I—^{er} congrès international des études balkaniques et sud—est européennes VI, Sofija 1968, 753—762); též: *Vliv řečtiny na staroslověněštinu* (Listy filologické 94, 1971, 129—151); též: *Řecký podíl na formování staroslověněštiny jako spis. jazyka Velké Moravy* (in: Československé přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistů ve Varšavě, Praha 1973, 57—66); též: *Der Anteil des griechischen am Funktionieren des Aksl. als Schriftsprache des Ersten bulgarischen Zarentums* (Les études balkaniques tchécoslovaques 5, 1974, 51—59).

případě nebude lingvista asi ochoten rezignovat na srovnání s řečtinou, ale to bude mít povahu jen pomocnou, zaostří jeho pohled na stsl. znění, umožní mu pochopit eventuální motivaci užití daných prostředků a syntaktických typů, usnadní mu jejich sémantickou interpretaci, ale nemůže gnozeologickou cenu přeloženého a s řeckým zněním verbálně shodného stsl. dokladu zásadně diskvalifikovat.

3. Příklady hodnocení některých slovosledných typů v staroslověnině.¹²

Jak ukázal již V. Mathesius (viz pozn. 6), patří k základním úkolům českého pořádku slov především sice funkce sloužit aktuálnímu větnému členění, ale vedle toho je pořádek slov zčásti determinován faktory rytmickými, a to jak rytmem důrazovým, tak někdy i rytmem rozměrovým, a zčásti faktory gramatickými, a to jednak gramatickými v užším slova smyslu, jednak tendencí k zachování členské sounáležitosti. Obecně platí tytéž zásady i pro staroslověninu, a bylo by proto např. velmi potřebné vyšetřit zevrubně principy enklize a proklize, aby tak byly odhaleny mechanismy rytmu důrazového (rytmus rozměrový se neuplatňuje se stejnou důsledností jako důrazový, nýbrž působí spíše jen jako celková tendence realizovaná jen fakultativně).¹³

Společného jmenovatele celého komplexu starých slovanských faktorů gramatických, nebo spíše strukturních, uvádí B. Havránek v rozboru postavení verba finita ve větě v nejstarších fázích slovanských jazyků. Jako důsledek staré autonomnosti slov ve větě v jazycích flektivního a aglutinačního typu zjišťuje autor existenci slovosledného schématu verbum — nomen (tedy s incipitním postavením verba finita) v starém období slovanských jazyků: je dobře dosvědčen v staré ruštině i starých slovanských jazycích jižních, třebaže nikoli jako typ výlučný. Pro jeho původnost a autochtonnost se dovolává jako obecně jazykové univerzálie už dříve prokázané typologické souvislosti predikátové prepozice (tedy schématu V — N) s postpozicí determinantů, tj. adjektiva, pronomina demonstrativního i posesivního a genitivu adnominálního: v uvedeném postavení jak predikátu na jedné straně, tak na druhé straně i determinantů jde totiž o tzv. regresivní řadění větných členů.¹⁴

Souhra těchto slovosledných typů je charakteristická pro starší fáze všech slovanských jazyků a je dosvědčena i v staroslověnině, i když v různých typů s různou mírou důslednosti: Daleko nejdůsledněji je zastoupena postpozice genitivu adnominálního, což je jako jev obecně slovanský dodnes schéma ve značném stupni gramatikalizované, automatizované.¹⁵ Ani v stsl. památkách není však postpozice genitivu adnominálního provedena zcela beze zbytku:

¹² O slovosledu v stsl. památkách (ve srovnání s řečtinou) srov. mj. kap. *Abweichungen in der Wortstellung* v stati O. v. Grünenthala *Die Übersetzungstechnik der aksl. Evangelienübersetzung* (AslPb 32, 1911, 27—38); z hlediska textové kritiky podává přehled nejdůležitějších slovosledných variant z evangelních kodexů K. Horálek: *Evangeliiāre a čtvero- evangelia*, Praha 1954, 213—218.

¹³ K poloze enklitik v stsl. památkách srov. B. Havránek: *Genera verbi v slov. jazycích I*, Praha 1928, 29n.; F. Sławski: *Miejsce enklityki odmiennej w dziejach języka bułgarskiego*, Kraków 1946.

¹⁴ Viz B. Havránek: *K otázce slovosledu, zvl. postavení verba finita ve větě v nejstarších fázích slov. jazyků* (Slavia XL, 1971, 505—510); z jevů, o nichž zde výslovně mluvit nebude, srov. zvl. práci o postavení adverbii H. Jelitte: *Die Wortstellung des Adverbiums im Aksl.* (Slavia 36, 1967, 75—97).

¹⁵ I když je tu rovněž doloženo jisté kolísání, zčásti spjaté s různými typy gen. adnom., srov. např. E. Berneker: *Die Wortfolge in den slavischen Sprachen*, Berlin 1900, 100—107.

případy s antepozicí jsou doloženy rovněž, i když jen zcela řídce, ojediněle; v evangeliích např. je lze řádově vyjádřit jen v promile z celkového počtu dokladů s genitivem adnominálním. Přitom vedle dokladů motivovaných stejným slovosledem řeckých předloh, např. Mr 12.15 *ἄρα ἰδοὺ ἡμεῖς ἡμεῖς ἡμεῖς* Zogr, Mar *εἰδὼς αὐτῶν τὴν ὑπόκρισιν*, J 3.19 *ἔρχεται ἡμεῖς ἡμεῖς ἡμεῖς* Mar, As *ἦν γὰρ αὐτῶν πονηρὰ τὰ ἔργα*, objevuje se někdy antepozice genitivu za řec. postpozicí, např. L 11.48 *ὅτι ἡμεῖς ἡμεῖς ἡμεῖς* Zogr, Mar *ὑμεῖς δὲ οἰκοδομεῖτε τοὺς ταφούς αὐτῶν*, Mt 20, 33 *καὶ ἡμεῖς ἡμεῖς ἡμεῖς* Mar, As, Sav *ἵνα ἀνοιγῶσιν οἱ ὀφθαλμοὶ ἡμῶν*, *zabyšę dobyję ego dětęli* Cloz 6b 27—27—*τῶν εὐεργεσιῶν αὐτοῦ*. V citovaných dokladech máme ovšem před sebou posesivní genitivy osobních zájmen, které se v historii slovanských jazyků vyvíjely specifickým způsobem, odlišně od adnominálního (posesivního) genitivu vyjádřeného substantivně. Je však otázka, zda máme právo spatřovat náznaky tohoto mladšího vývoje už v citovaných stsl. dokladech, když jde přece jen o případy ojedinělé a když jsou — zase jen zřídka — v stsl. textech doloženy i antepozované adnominální genitivy substantivní. Z kanonických evangelních kodexů znám na něj arci jen jediný doklad J 8.17 *ὁ ἀποστόλος* (č(lově)ku *συνέδελε' ἕστω ἰσθῆνος ἐστὶν* Zogr, Mar, Ass *ὁὐ ἀνθρώπων ἡ μαρτυρία ἀληθῆς ἔδωκεν* (pokud bychom je neinterpretovali jako gen. odlukový), zato častěji, i když zase jen řídce, se tento slovosledný typ vyskytuje v jiných stsl. textech, např. Supr 202.26 *rimaska grada episkupa*, Supr 399.10—11 *težci větri velikę dychanija silę na krotostę tišaachę*, ba je i v památkách nepřeložených, např. v ŽK *pomyslivo žitija sego utěchu* — *zváživ u sebe potěšení tohoto života* (MMFH II, 63—64), v ŽM *kę namę pridoste i s(vę) tago klimenta mošti nesušte* — *přišli k nám, nesouce ostatky svatého Klimenta* (MMFH II, 148—149). Lze předpokládat, že v památkách překladových vnikly takové slovosledné konstrukce do stsl. textu vlivem stejného postavení větných členů v řeckých předlohách (při překládání ad verbum), jako např. kromě citovaného už dokladu z J 8.17 ještě z Cloz *mrutvychъ množstvo 12 a 4* — *τῶν νεκρῶν τὸ πλῆθος*, č(lově)ska *roda korenъ vědi 10 a 33—34* — *τῶν ἀνθρώπων ὄψαν ἐπολιόκησεν*, *da razdrěšitъ vsęgo mira kletvo 10b 29—30* — *τὴν τοῦ κόσμου χατάκρισιν*, a že jako knižní prostředek bez opory v živém řečovém úzu získaly pečeť vysokého stylu, takže se jich pak s tímto stylistickým záměrem mohlo užít i ve skladbách nepřeložených.

V případě kongruentních posesivních pronomín má postpozice v staroslověnině rovněž naprostou převahu, ale situace v různých památkách je po této stránce značně různá. Tak např. proti evangelním textům z kanonických kodexů Zogr, Mar, As, Sav, v nichž je z celkového počtu dokladů jen 3,1 % posesivních zájmen v antepozici, kdežto 96,9 % v postpozici, je v Cloz antepozice kongruentních posesivních zájmen k jejich postpozici v poměru 1 : 4, v Supr (na základě dílčího vzorku) a v ŽKM konečně asi 1 : 2.¹⁶ Nápadná převaha postpozice posesivních zájmen v stsl. evangelním textu na rozdíl od jiných památek byla vyvolána nejen tím, že stsl. evangelia mohla v naprosté většině případů prostě sledovat stejné slovosledné schéma řeckých před-

¹⁶ Pro stav v evangeliích srov. M. Noha: *Poloha posesiv v staroslověnině* (in: *Studia palaeoslovenica*, Praha 1971, 265—275). Statistické poměry v dalších uvedených památkách uvádí R. Večerka: *Poloha kongruentních posesivních zájmen v staroslověnině* (SPFFBU, A 27, 1979, 197—204); tam i další literatura předmětu.

loh, ale i tím, že se při překládání menšího počtu řeckých obrátů s antepozicí posesivních zájmen uchýlil slovanský překladatel většinou právě k postpozici, např. Mt 9.6 *vzъmi odrъ tvoi* Zogr, Mar, As, Sav *σου την κλήνην*, nebo Mt 7.3 *brwna eže estъ vъ očě tvoemъ ne džueši* Zogr, Mar As, Sav *τήν δὲ ἐν τῷ σῶ ὀφθαλμῷ δοκόν*, nebo že postponoval řídicímu jménu posesivum, pro něž v řec. textu neměl předlohu, nepř. L 22.39 *ide po obyčaji svoemu vъ gorę eleonskoę* Zogr (Mar bez posesíva) *κατὰ τὸ ἔος*. Podobnou tendenci můžeme sledovat i v jiných překládových textech, srov. např. z Cloz *pokazuje člověkoljubě svoego velikoto* 3b 32—33 *δεικνὸς αὐτοῦ τῆς φιλανθρωπίας τὸ μέγεθος*, nebo *vъ zlobě svoei* 5 a 28—29 *τῆ πονηρία* (ale v Supr *vъ svoei zlobi*), ale v nich jsou přece jen častěji než v evangeliích případy řecké antepozice při překladu do staroslověnštiny zachovány, srov. např. z Cloz *otъ svoichъ sъplemennikъ* 3b 20—21 *ὑπὸ τῶν ἰδιῶν συμφυλετῶν*, *svoje nemoštъ namъ pokazaše* 5a 21 *τὴν ἑαυτῶν ἀσθένειαν*. A že tyto obraty s posesivními zájmeny v antepozici nemusely vzniknout mechanickým sledováním řecké předlohy, nýbrž mohly mít jistou oporu v živém jazykovém úzu, dosvědčuje stav originálních památek ŽKM. Postpozici posesív v stsl. evangeliích pak charakterizoval Cuendet jako polohu „nedůrazovou“,¹⁷ ale citovaná analýza všech evangelních míst z pera M. Nohy prokázala, že obě polohy byly synonymní a že nic neukazuje bezpečně na to, že by antepozice byla polohou „důrazovou“, hlavně též proto, že v stsl. překladu nastupovala nezřídka postpozice za řec. antepozované posesivum přízvučné.

Stejně mínění o nedůrazové povaze demonstrovatívních zájmen *se, to, onъ* v postpozici — a to jako prostředku deixe i anafory — bylo naopak potvrzeno detailním rozbořem, který provedl J. Kurz,¹⁸ a tato okolnost uvádí už střídání pozic u demonstrativ do oblasti aktuálního členění větného.

Nejméně ustálené konečně bylo postavení adjektivních atributů (holých, nerozvitých) ve vztahu k určovanému jménu. Zdá se však, že v tomto případě byla převažujícím a neutrálním, bezpříznakovým postavením antepozice determinantu, kdežto řídší postpozice byla motivována specificky, takže tento slovosledný typ by se byl z onoho strukturního, typologicky podmíněného pořádku slov vymykal. Podrobné statistické vyšetření i sémantickou a funkční explikaci postavení kongruentních adjektivních atributů bude třeba teprve vykonat.

A stejně čeká paleoslovenistiku průzkum postavení verba finita, zejm. též zjištění toho, zda a jak je v ní zastoupeno archaické incipitní postavení slovesného predikátu. Tento pracovní postulát, který vznesl B. Havránek (viz pozn. 14), bude pro jeho genetický aspekt nezbytné plnit u památek přeložených na základě rozboru překladové techniky. Předběžně můžeme doložit správnost Havránkovy teze doklady z nepřeložených památek ŽK a ŽM, jako např. *reče že filosofъ къ nemu: otvěštaju ti къ semu — I řekl mu Filozof: „Na to ti odpovím.“* (MMFH II, 79); zvláště oblíbená je incipitní pozice verba finita po tematickém střihu, švu, na začátku nového tematického pásma (v novodobých edicích často na začátku nové kapitoly), srov. *obrěte že tu euaggelie i psaltyrъ — Našel tu pak evangelium a žaltář ŽK* (ibid. 77), a v uvozovacích větách

¹⁷ G. Cuendet: *L'ordre des mots dans le texte grec et dans les versions gotique, arménienne et vieux slave des Évangiles*, Paříž 1929, 47.

¹⁸ V pracích tematicky širšího zaměření, srov. *Byzantinoslavica* 8, 1939—46, 263n., nebo *Slavia* 21, 1952, 239n.

dialogů při střídání mluvčích, např. *řeša jemu (...) otvěšta onъ (...) řeče onъ (...) dějeteъ onъ* ŽM — *Řekli mu... On odpověděl... On řekl... (A) on praví...* (ibid. 152).¹⁹

Kromě takových strukturních, více méně ustálených slovosledných typů se v staroslověnštině uplatňovala — opět ne zcela důsledně, ale přece výrazně — tendence k zachování členské sounáležitosti výrazů tvořících syntaktické dvojice v jejich kladení do bezprostředního sousedství, do pozice lineární kontaktů. Tuto tendenci postřehlo už více badatelů při vyšetřování překladové techniky v charakteristickém řešení případů „obmykání“, v nichž v řec. předlohách je mezi člen (articulus) a jméno k němu se vízící vložen výraz rozvíjející, nejčastěji předložková vazba apod., např. L 7.32 *ομοιαί εισιν παιδιούς τοίς εν άγορά καθημένοις* — *podobni sptъ otročištemъ. sēdeštemъ na tržištičъ* Zogr, Mar; L 14.31 *ὀπαντήσαι τῷ μετὰ εἰκοσι χιλιάδων ἐρχομένῳ ἐπ' αὐτόν* — *svřesti gredqštaago. sъ dvěma í (= 10) ma tysqštama na њъ* Zogr, Mar, aj.²⁰

Z tendence po zachování členské sounáležitosti výrazů v lineárním slovním řetězci pochopíme také dobře převažující postpozici atributů rozvitých: jádro atributivního výrazu, kongruentní adjektivum nebo participium, zachovává zleva slovosledný kontakt s determinovaným jménem a zprava zase zcela jednoznačně kontakt s výrazem rozvíjejícím, kdežto při antepozici rozvitého kongruentního přívlastku by sice mohla být jeho členská sounáležitost zprava slovosledně manifestována postavením jeho kongruentního jádra bezprostředně před determinované jméno, zato rozvíjející výraz zleva by byl svým dalším otevřením doleva vystaven možnosti, že bude nesprávně vztážen k předcházejícímu kontextu a vytvoří syntaktickou dvojici — a pak ovšem nepravou, falešnou — právě s ním. Anteponované rozvité atributy jsou však v staroslověnštině přesto možné rovněž, a to buď s uvedeným otevřením doleva, nebo v pořadí kongruentní atribut — člen rozvíjející — determinované jméno, např. *viděaše se to (...) otъ tvoreštichъ gister'no chytrъъ* Supr 553.5—7 nebo *daždъ mi suštju vskraj tvoichъ přestolъ premudrostъ* ŽK — *dej mi moudrost, která je u tvého trůnu* (MMFH II, 65), v nichž kongruentní složka odděluje sice celý atributivní výraz od nepravých souvislostí zleva, ale sama je od determinovaného jména, s nímž tvoří syntaktickou dvojici, rozvíjejícím výrazem oddělena. Vznikla tak pro staroslověnštinu velmi charakteristická, specifická knižní „rámcová konstrukce“ slovosledná, „obmykající“ výrazy spjatými kongruenční další složky rozvíjející některý z nich. Postavení rozvitého atributu a jeho funkční, sémantickou a stylistickou motivací rovněž bude ještě nutno podrobně vyšetřit.

Tendenci k slovoslednému zachování členské sounáležitosti jsme dále mohli zjistit i u stsl. konstrukcí s *iže* překládajícím řecký člen: z textů kanonických památek přeložených z řečtiny jsme mohli uvést, že příslušné řec. konstrukce v postpozici byly ve všech případech (vcelku na 63 místech) přeloženy rovněž postpozitivně, že však z 52 řec. případů antepozice má stsl. překlad antepozici jen v 28 dokladech, kdežto 24 míst je do stsl. přeloženo postpozitivně, jako

¹⁹ Srov. podrobněji R. Večerka: *K problematice zkoumání syntaxe staroslověnštiny* (in: Čs. přednášky pro IX. mezinárodní kongres slavistů v Zagrebu, Praha 1978, 151—160).

²⁰ Viz G. Cuendet, op. cit. 60—64; J. Kurz (Byzantinoslavica 7, 1937—38, 272—274; Slavica 21, 1952, 240); R. Večerka: *Syntax aktivních participií v staroslověnštině*, Praha 1961, 29—31, 42—46.

např. v Cloz 13b 21—22 *ijudēi (i)schoždenbe. eže otr ēgūpta. pomněachō — τῆν ἔξ Αἰγύπτου διάνασιν.*²¹ Silné tíhnutí těchto obrazů k postpozici, motivované jejich přiřazením k relativnímu větnému typu s nominálním predikátem bez kopuly a potřebou kontaktně následného řadení takových vět za určované jméno, je naší statistikou prokázáno zcela jednoznačně.

Ani výše uvedené strukturní slovosledné typy, ani projevy tendence k pozičnímu zachování členské sounáležitosti nepředstavovaly v žádném jednotlivém případě slovosledné schéma výlučné, zcela fixní, jediné možné; prakticky ke každému z nich — k některému více, k některému méně — byly možné slovosledné varianty jiné a tato synonymie a variabilita otevírala svým způsobem dveře k využívání pořádku slov ve službách ačv. Ale i naopak platí, že ani ačv nedeterminovalo slovosled bezvýjimečně a jednoznačně: byly tu přinejmenším možnosti objektivního pořádku s jádrovou složkou na konci výpovědního úseku, dále subjektivního pořádku s jádrem v incipitu i různě modifikované typy centrální pozice jádra výpovědi. Co do pořádku slov se tak autorům projevů nabízely velmi rozmanité výběrové možnosti, mezi nimiž bylo konkrétní rozhodnutí motivováno zřeteli stylistickými.

Z objektivních stylistických faktorů, které přicházely v úvahu, připomeňme výslovně aspoň dva. Byla to především stylisticky funkční potřeba odlišit staroslověnštinu jakožto útvar spisovný, stylově „vysoký“, od běžně mluvené řeči, s níž staroslověnština vytvářela komplexní, stylově diferencovanou jazykovou realitu. Zdá se, že právě z této motivace by bylo možno objasnit onu výše zmíněnou takřka absolutní převahu postpozice kongruentních posesivních zájmen v stsl. evangeliích, která zjevně živému úzu zcela neodpovídala, jak dokládá stav v textech jiných žánrů a zejména též v památkách originálních. Podobně i připuštění antepozice u neshodných přívlastků genitivních a užívání slovosledných „rámcových“ konstrukcí v případě antepozovaných shodných přívlastků rozvíjely neslo zřejmě stylově funkční příznak. A mohla se dále uplatnit intence — v cyrilometodějské literární škole bezpečně zjištěná a prokázaná²² — disimilovat výrazově text, vyhnout se opakování týchž nebo podobných prostředků, schémat a typů v blízkém sousedství, eliminovat vyjadřovací monotónnost a stereotypnost lexikální i syntaktickou.

Ze subjektivních stylistických faktorů se může badatel jen dohadovat toho, kdy jde o umělost a kdy o neumělost, kdy o nějaký konkrétní záměr věcně sdělný, estetický, charakterizační (v případě řeči postav!), agitační apod. a kdy autor prostě jen bojoval o výraz. V každém případě však filolog může počítat s tím, že zjištěné difference mezi památkami žánrově a druhově shodnými nebo blízkými signalizují různost jejich tvůrců. V případě slovosledu — zatím bez potřebného vyhodnocení statistického a funkčního — se např. domníváme, že existují jisté rozdíly mezi ŽK na jedné straně a ŽM na straně druhé; pokládali bychom je pak za další argument pro uznání teze, že každá z těchto památek měla jiného autora.²³

²¹ Podrobněji viz R. Večerka: *K problematice vět s jmenným a sponově jmenným přísudkem v staroslověnštině* (in: *Otázky slov. syntaxe II*, Brno 1968, 365—374, zvl. str. 369—371).

²² Viz R. Večerka: *Vliv řečtiny na staroslověnštinu* (LF 14, 1971, o poetice nejstarší slov. literární školy na Velké Moravě 144—149).

²³ Viz R. Večerka: *K stylistickému hodnocení Života Konstantinova a Života Metodějova* (in: *Classica atque mediaevalia Jaroslav Ludvíkovský octogenario oblata*, Brno, 1975, 129—138).